

16 “Which in our case we have not got”

J. Uzman, datum 18-12-2020

*“Today we have naming of parts. Yesterday,
We had daily cleaning. And tomorrow morning,
We shall have what to do after firing. But to-day,
Today we have naming of parts. (...)
This is the lower sling swivel. And this
Is the upper sling swivel, whose use you will see,
When you are given your slings. And this is the piling swivel,
Which in your case you have not got. The branches
Hold in the gardens their silent, eloquent gestures,
Which in our case we have not got. (...)”*

Henry Reed, *The Naming of the Parts* (1942)

16.1 Denkend aan Willemien, zie ik Europeanisering... 16.2 Effectieve rechtsbescherming elders 16.3 Which in our case we have not got... 16.4 Ontwikkelingen 16.5 Naar een nationaal (grondwettelijk) beginsel? 16.6 Tot slot

Voetnoten

[1]

Jerfi Uzman is hoogleraar Staatsrecht bij de Universiteit Utrecht.

Bestuursrecht in het echt 2021/16.1

16.1 Denkend aan Willemien, zie ik Europeanisering...

J. Uzman, datum 18-12-2020

Een kwart eeuw zat Willemien in Leiden. In deze periode maakte het Leidse staats- en bestuursrecht een ongekende bloei door. Inhoudelijk viel het mantra in deze periode te kenschetsen langs twee assen: rechtsbescherming en de Europese dimensie van het nationale recht. Natuurlijk kwamen er in de loop der tijd hobby's bij: complexiteit, interactie, legitimiteit & effectiviteit, geld. Zo 'prägend' als de Europese en de rechtsbeschermingsdimensie zijn die andere perspectieven echter nooit geworden. 'Leiden' stond een kwart eeuw synoniem voor een bepaalde filosofie: elk proefschrift, elke oratie, elke afdelingsbundel had wel iets met de verwevenheid van verschillende rechtsordes van doen. Daarbij draaide het niet zelden om de rechtsbescherming van de burger. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een hele reeks van proefschriftprojecten het perspectief van het beginsel van effectieve rechtsbescherming als normatieve maatstaf koos. [1]

Deze lijnen komen ook samen in het onderzoek dat Willemien initieerde. Het thema Europeanisering van het bestuurs(proces)recht stond daarin hoog op de agenda. En ook Willemien hanteerde het perspectief van de rechtszoekende burger vaak als maatstaf. Een thema dat haar geregeld bezig hield, was de kruisbestuiving tussen Europese en nationale rechtsbeginselen. Zo speelden legaliteit en het vertrouwensbeginsel een grote rol in haar oratie. Maar ook de kennismaking van het Nederlandse recht met relatief nieuwe beginselen, zoals het transparantiebeginsel, kon op haar belangstelling rekenen. [2]

De vraag, of we in Nederland klaar zijn voor het erkennen en ontwikkelen van een nieuw beginsel, gestoeld op onze ervaringen in supranationaal verband, is een mooie kwestie die ook ik hier wil verkennen. Deze bijdrage gaat dan ook over een beginsel dat overal om ons heen wordt erkend als een van de meest fundamentele van de rechtsorde, maar die het pragmatische Nederlandse publiekrecht altijd in de blinde hoek heeft geparkeerd: effectieve rechtsbescherming. De vraag is of we dat beginsel in de Nederlandse rechtsorde niet kunnen en moeten inlezen. Nu is daarover vanuit het perspectief van het (Europese) bestuursrecht al het nodige geschreven. [3] Het perspectief dat ik hier echter kies is, dat behoeft niet te verbazen – het constitutionele en het transnationale perspectief.

Voor wie het nu wel gezien heeft en graag doorbladert naar het concretere werk, maar toch ook wel wil weten wat men mist. Ik was het volgende van plan. Eerst probeer ik de Nederlandse jurisprudentie in verlegenheid te brengen. Dat doe ik door een rechtsvergelijkende verkenning van rechtsbeschermingsclausules in andere rechtsstelsels. Vervolgens ga ik in op de vraag of wij in Nederland dat beginsel nou echt niet kennen, en waarom dat dan het geval zou zijn. Ik bespreek in dat kader ook enkele recente ontwikkelingen op dit punt, en tot slot kom ik met een voorstel om effectieve rechtsbescherming in te lezen in de Grondwet. Welk artikel houd ik nog geheim. Dat is voor degenen die doorbijten en het stuk echt lezen. Verschil moet er

wezen.

Voetnoten

[1]

Vgl. T. Barkhuysen, *Artikel 13 EVRM: effectieve nationale rechtsbescherming bij schending van mensenrechten* (diss. Leiden), Lelystad: Vermande 1998; J. Uzman, *Constitutionele remedies bij schending van grondrechten* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 2013; J.M.J. van Rijn van Alkemade, *Effectieve rechtsbescherming bij de verdeling van schaarse publieke rechten* (diss. Leiden), Den Haag: Boom 2016; T. de Jong, *Procedurele waarborgen in materiële EVRM-rechten* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 2017.

[2]

Vgl. J.E. van den Brink & W. den Ouden, 'Europeanisering door rechtsbeginselen. Op weg naar rechtseenheid en duidelijkheid of de bescherming van de Nederlandse burger in gevaar?', in: B. Schueler & R. Widdershoven (red.), *Europeanisering van het algemeen bestuursrecht. 75 jaar VAR*, Den Haag: Boom 2014, pp. 75-97. Zie ook de dissertatie van Drahmman die mede onder haar begeleiding tot stand kwam: *Transparante en eerlijke verdeling van schaarse besluiten*, Deventer: Kluwer 2015; dez., 'Tijd voor een Nederlands transparantiebeginsel', *Preadvies Jonge VAR 2010*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2010, pp. 143-197.

[3]

Bijv. R.J.G.M. Widdershoven, *Gespecialiseerde rechtsgangen in het administratieve recht* (diss. Utrecht), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989, pp. 111, 114; A. Gerbrandy, *Convergentie in het mededingingsrecht* (diss. Utrecht), Den Haag: Boom 2009, pp. 40-52; D.W.M. Wenders, *Doorwerking van de beginselen van behoorlijke rechtspleging in de bestuurlijke voorprocedures* (diss. Maastricht), Universitaire Pers Maastricht 2010, pp. 117-127.

Bestuursrecht in het echt 2021/16.2

16.2 Effectieve rechtsbescherming elders

J. Uzman, datum 18-12-2020

Een zoektocht naar het beginsel van effectieve rechtsbescherming vergt dat duidelijk is, waar precies naar gezocht wordt. Wie de literatuur, in Nederland maar ook daarbuiten, in ogenschouw neemt, die valt op dat dit beginsel zowel in ruime als in enge zin is op te vatten. Voor het bestuursrecht wordt doorgaans de enge variant gehanteerd. Daarbij ligt de nadruk op *effectiviteit*. Effectieve rechtsbescherming ziet dan op finale geschilbeslechting en wel op een wijze die zowel toegankelijk als doelmatig en doeltreffend is.^[1] En waar rechtsbescherming in Nederland onomstreden in verband wordt gebracht met de rechtsstaat, geldt dat minder voor doelmatigheid en effectiviteit.^[2] In internationaal verband wordt effectieve rechtsbescherming echter ook ruimer uitgelegd.^[3] Als constitutioneel beginsel ziet het primair op het bestaan van een stelsel van rechtsbescherming, dat *de facto* functioneert, toegankelijk is en tot op zekere hoogte levert. Niets meer, maar ook niets minder dus, dan een 'beginsel in het echt' (om maar bij het thema van deze bundel te blijven). Dit beginsel is procedureel, in de zin dat justitiabelen vooral in staat worden gesteld om hun recht te halen. Het omvat zowel een procedurele als een materiële component. De procedurele component ziet op de toegang tot, en een eerlijk proces bij een onafhankelijke en onpartijdige instantie, liefst een rechter. De materiële component voegt toe dat de burger iets moet opschieten met deze exercitie: de instantie moet het geschil zo volledig mogelijk kunnen onderzoeken en in staat zijn om redres te bieden.^[4] Om deze ruime variant draait het hier. Zij heeft oude wortels, want gaat terug tot de *Magna Carta* van 1215. Door de illustere Lord Coke omgebouwd tot iets dat vage trekken heeft van een subjectief recht op 'effectieve' rechtsbescherming,^[5] wordt het in de achttiende eeuw expliciet erkend door de Engelse rechtspraak.^[6] Sinds die tijd geldt in de Angelsaksische wereld het beroemde adagium van Blackstone: "*it is a settled and invariable principle in the laws of England that every right (...) must have a remedy and every injury its proper redress*".^[7] Dit beginsel kwam bekend te staan onder de Latijnse spreuk "*ubi ius, ibi remedium*". Weliswaar niet zo pakkend als het kniesoortbeginsel, maar toch.^[8] Het kreeg vleugels en belandde in de Nieuwe Wereld, waar het verband met de *rule of law* al snel werd gelegd. In de klassieker *Marbury v. Madison* merkt *Chief Justice* John Marshall op dat:

"*The government of the United States has been emphatically termed a government of laws, and not of men. It will certainly cease to deserve this high appellation, if the laws furnish no remedy for the violation of a vested legal right*".^[9]

Vandaag de dag wordt dit recht op rechtsbescherming ingelezen in de *Due Process Clause* van het Veertiende Amendement van de Amerikaanse grondwet.^[10] Men treft het daarnaast in veel deelstatelijke grondwetten aan.^[11] De invloed van *Marbury* heeft zich echter ook buiten de Angelsaksische wereld doen gelden. Op het Europese vasteland werd de organisatie van rechterlijke toetsing van overheidshandelen een vast bestanddeel van de zich daar ontwikkelende rechtsstaatgedachte.^[12] De insteek is dan weliswaar een wat andere – meer gericht op onafhankelijke toetsing als inrichtingseis en minder als subjectief recht, specifiek geënt op de controlefunctie ten aanzien van het openbaar bestuur en minder op een functie van het recht als zodanig, preciezer over de aard van het forum en minder precies over wat het beginsel nu voor de justitiabele betekent – maar een historisch verband tussen de rechtsstatelijke eis van

rechtsbescherming en *the rule of law right to a remedy* is op zijn minst plausibel. Zo vinden we in de Duitse dogmatiek van de negentiende eeuw verwijzingen naar het beginsel van rechtsbescherming om te onderbouwen dat rechterlijke vaststelling van de nietigheid van wetgeving noodzakelijkerwijs volgde uit de rechtsstaatgedachte.^[13] In diverse Europese staten is het beginsel grondrechtelijk gesubjectiveerd. Zo waarborgt artikel 19 lid 4 van het Duitse *Grundgesetz* de zogenaamde *Rechtsschutzgarantie*. Hoewel dit recht op het oog slechts een recht bevat om geschillen met de overheid bij een rechter neer te leggen, wordt het door het *Bundesverfassungsgericht* als een volwaardig recht op effectieve rechtsbescherming uitgelegd.^[14] Iets dergelijks geldt voor de Zwitserse grondwet, die in 2007 in soortgelijke zin werd aangevuld.^[15] Elders, zoals in Oostenrijk, staat het recht op effectieve rechtsbescherming als zodanig niet in de grondwet, maar wordt het uit het rechtsstaatprincipe afgeleid.^[16] Een bijzondere variant treft men in de Spaanstalige wereld aan. Een expliciet grondrecht op effectieve rechtsbescherming wordt daar aangevuld met een specifiek rechtsmiddel voor een constitutioneel tribunaal: de *recurso de amparo*.^[17] Zo is het recht op effectieve rechtsbescherming als zodanig opgenomen in artikel 24 van de Spaanse grondwet en treft men het recht op *amparo* onder meer aan in de Spaanse, de Mexicaanse en de meeste overige Latijns-Amerikaanse grondwetten.^[18] Ook het internationale recht is het beginsel niet onbekend. Een subjectief recht op effectieve rechtsbescherming werd al erkend in artikel 8 van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens. Dit recht stond model voor soortgelijke bepalingen in de belangrijkste VN-mensenrechtenverdragen: de artikelen 2 lid 3 van het IVBPR en artikel 13 EVRM. Ook de meeste regionale en de specifieke mensenrechtenverdragen kennen zo'n bepaling.^[19] Van bijzondere betekenis is natuurlijk het Europese recht: de artikelen 6 en 13 EVRM en het Unierechtelijke beginsel zoals onder meer opgenomen in artikel 47 Handvest van de Grondrechten. De invloed daarvan laat zich moeilijk overschatten. Zoals bekend vloeit uit artikel 13 EVRM voort dat potentiële slachtoffers van mensenrechtenschendingen recht hebben op een "*effective remedy before a national authority*". Daarbij gaat het niet noodzakelijkerwijs om een procedure voor de rechter.^[20] Wel moet de procedure voldoen aan een aantal materiële criteria: zij moet daadwerkelijk tot rechtsbescherming kunnen leiden, toegankelijk zijn en zowel doeltreffend als doelmatig zijn. Klachten moeten adequaat kunnen worden getoetst door een onpartijdige en onafhankelijke instantie, die in staat is om zo nodig redres te verschaffen of ervoor te zorgen dat de schending zich in de toekomst niet meer voordoet.^[21] Van belang is voorts dat het recht op een eerlijk proces van artikel 6 EVRM deels als *specialis* van artikel 13 EVRM wordt beschouwd.^[22] In het EU-Handvest van de Grondrechten zijn deze beide EVRM-bepalingen samengetrokken. Artikel 47 garandeert zowel de procedurele als de materiële 'tak' van de rechtsbescherming. De bepaling heeft daarnaast een ruimere reikwijdte dan de beide tegenhangers in het EVRM, zij het dat de werkingssfeer ervan fundamenteel beperkt is tot de uitvoering van het Unierecht.^[23] Bijzonder is dat het beginsel van effectieve rechtsbescherming in EU-verband al oude wortels heeft.^[24] Het Hof van Justitie leidde het beginsel af uit het "constitutionele erfgoed dat alle lidstaten gemeen hebben". Alle lidstaten? Nee één klein lidstaatje bleef (kennelijk) dapper weerstand bieden. Hoog tijd om het daarover te hebben.

Voetnoten

[1]

Zo bijv. Wenders 2010, pp. 117 en 124. Vgl. voorts: Barkhuysen 1998, p. 117.

[2]

Gerbrandy 2009, p. 44.

[3]

Vgl. bijv. D. Shelton, *Remedies in International Human Rights Law* (3rd Ed.), Oxford: Oxford University Press 2015, p. 465; R. Fallon & D. Meltzer, 'New Law, Non-Retroactivity, and Constitutional Remedies', *Harvard L.Rev.* 1991, pp. 1731-1833. Uitgebreider: J. Uzman, 'Upstairs, Downstairs. Morales-Santana and the Right to a Remedy in Comparative Law', *ConLawNOW* 2018, pp. 139-159, op pp. 153-156.

[4]

Vgl. Widdershoven 1989, p. 121; Shelton 2015, p. 1.

[5]

Vgl. D. Schumann, 'The Right to a Remedy', *Temple L.Rev.* 1992, pp. 1197-1227, op p. 1199.

[6]

En wel in *Ashby v. White* van de King's Bench, 92 *Eng. Rep.* 126 (1703).

[7]

W. Blackstone, *Commentaries on the Laws of England* (Vol. I), Oxford: Clarendon Press 1765.

[8]

P.J. Wattel, 'De reikwijdte van fundamentele rechten in belastingzaken', in: E.A. Alkema (red.), *De reikwijdte van fundamentele rechten*, Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink 1995, p. 175-221, 209.

[9]

U.S. Supreme Court 24 februari 1803, 5 *U.S.* 137 (*Marbury v. Madison*).

[10]

Vgl. U.S. Supreme Court 18 juni 1993, 509 *U.S.* 86 (*Harper v. Virginia*). Nader: T. Thomas, 'Ubi Jus Ibi Remedium: The Fundamental Right to a Remedy', *San Diego L.Rev.* 2004, pp. 1633-1646, 1640.

[11]

Th.R. Phillips, 'The Constitutional Right to a Remedy', *NYU Law Rev.* 2003, pp. 1309-1345.

[12]

A. Kley, *Der Richterliche Rechtsschutz gegen die öffentliche Verwaltung*, St. Gallen: Schulthess 1995, pp. 23-26.

[13]

J. Ipsen, *Rechtsfolgen der Verfassungswidrigkeit von Norm und Einzelakt*, Baden Baden: Nomos 1980, pp. 23-27.

[14]

BVerfG 18 juli 2005, *BVerfGE* 13, 273, r.o. 102-103. Nader: Ch. Enders, 'Artikel 19 GG', in: V. Epping & Ch. Hillgruber, *Beck'scher Kommentar Grundgesetz*, München: C.H. Beck 2020, Rn. 51-54.

[15]

Vgl. art. 29a Bundesverfassung. Daarover: A. Kley, , 'Artikel 29a (Justizreform) BV', in: B. Ehrenzeller (e.a.), *Die Schweizerische Bundesverfassung. St. Galler Kommentar* (Band 1), Zürich 2008, pp 602-618.

[16]

Vgl. bijv. VGH 1 maart 2002, ECLI:AT:VFGH:2002:G319.2001. Voorts: F. Merli, 'Rechtsstaatlichkeit in Österreich', in: R. Hoffmann e.a. (red.), *Rechtsstaatlichkeit in Europa*, Heidelberg: C.F. Müller 1996, pp. 83-106, op pp. 98-101.

[17]

Vgl. o.a. C.B. Schutte, *Constitutionele rechtspraak in Spanje* (diss. UvA), Maastricht: Shaker 1999 p. 416.

[18]

Vgl. art. 53 Spaanse grondwet; artt. 103 en 107 Mexicaanse grondwet. Voorts: P.P. Camargo, 'The Right to Judicial Protection: "Amparo" and Other Latin American Remedies for the Protection of Human Rights', *U. Miami Inter-American L.Rev.* 1971, pp. 191-230.

[19]

Zie o.a. artt. 13 en 14 CAT, 6 en 14 IVRD, en 2 sub c Vrouwenverdrag.

[20]

EHRM 6 september 1978, no. 5029/71, *Series A-28 (Klass e.a./Duitsland)*, r.o. 67.

[21]

Barkhuysen 1998, pp. 117-118.

[22]

EHRM (Grote Kamer) 26 oktober 2000, ECLI:NL:XX:2000:AD5181 (*Kudlal/Polen*), r.o. 146.

[23]

Uitvoerig: M. Julicher, 'Het recht op een eerlijk proces in het EVRM, het Handvest en... de Grondwet! Een verrijking van voor de individuele rechtsbescherming in Nederland?', *TvCR* 2018, p. 43.

[24]

HvJEU 15 mei 1986, Zaak 222/84, *Jur.* 1986, p. 1651 (*Johnston*).

Bestuursrecht in het echt 2021/16.3

16.3 Which in our case we have not got...

J. Uzman, datum 18-12-2020

Ubi ius, ibi remedium. Klinkt goed. Als effectieve rechtsbescherming elders zo nadrukkelijk wordt verknoopt met de rechtsstaat, moeten wij er in Nederland toch ook aan. Zou je zeggen. Toch ligt het gecompliceerder. De zoektocht naar een nationaal beginsel van effectieve rechtsbescherming is, om te beginnen, geen nieuwe. Widdershoven zocht er in 1989 al naar in de beginselen van behoorlijke rechtspraak.^[1] Sindsdien is bij gelegenheid geprobeerd om het beginsel naar Nederlands recht te positiveren. Hoewel onomstreden is dat rechtsbescherming verbonden is met de rechtsstaat, wordt *effectieve* rechtsbescherming doorgaans niet als positief recht aangemerkt.^[2] Zie ik het goed, dan is daarvoor vooral beslissend dat effectieve rechtsbescherming in de rechtspraak nergens expliciet als *nationaal* beginsel erkend en toegepast. Anders gezegd: nergens stáát dat we een nationaal beginsel van effectieve rechtsbescherming hebben: niet in de Grondwet, niet in de Awb, en niet in de jurisprudentie. Wanneer Nederlandse rechters effectieve rechtsbescherming aan hun overwegingen ten grondslag leggen, doen zij dat onder verwijzing naar het Europese recht.^[3]

Hiervoor bleek al dat het positieve recht in verschillende landen echter een ongeschreven rechtsstatelijk beginsel erkent. Kan dat hier dan niet ook? Ja en nee. Om te beginnen is niet iedereen het erover eens dat effectieve rechtsbescherming ook daadwerkelijk tot de rechtsstatelijke beginselen kan worden gerekend. Zo merkt Gerbrandy op dat rechterlijke toetsing weliswaar tot de harde kern van de rechtsstatelijke beginselen behoort, maar dat dit niet geldt voor de effectiviteit of de doeltreffendheid van de rechtspraak.^[4] En hoewel doeltreffendheid en doelmatigheid, met de opkomst van *good governance* aan populariteit winnen, is vooralsnog geen sprake van harde (constitutionele) normen waarvan schending tot juridische gevolgen leidt.^[5] Voor het Nederlandse bestuursrecht is deze constatering relevant, omdat daarin de afgelopen jaren een groeiende aandacht was voor de effectiviteit van de rechtsbescherming. Zoals gezegd gaat het daarbij vaak om maatwerk en finale geschilbeslechting.^[6] Een effectievere, op de burger toegesneden rechtsbescherming past bovendien bij het streven naar maatschappelijk responsieve (bestuurs)rechtspraak.^[7] Het beginsel is dan ook aantrekkelijk als vehikel om dergelijke noties juridisch in te kleden en als kader voor de afweging met andere democratisch-rechtsstatelijke belangen. Zoals gezegd, blijft echter omstreden dat effectiviteit in deze zin deel uitmaakt van de rechtsstaatgedachte.

Vanuit constitutioneel perspectief valt echter te betwijfelen of deze constatering, dat effectiviteit in de zin van *doelmatigheid* geen rechtsstatelijk beginsel zou zijn, op haar plaats is – zelfs als ze juist is. Bij sommige normen die uit het beginsel van effectieve rechtsbescherming voortvloeien zal het gaan om doelmatigheid van rechtspraak, maar dat is lang niet altijd het geval. Met *effectieve* rechtsbescherming kan ook bedoeld worden op *daadwerkelijke, doeltreffende* rechtsbescherming. Daarbij gaat het erom dat de rechtsbescherming die uit de rechtsstaatgedachte voortvloeit, in de praktijk capabel moet zijn om de waarden die de rechtsstaat beoogt te beschermen, ook daadwerkelijk te handhaven. In de woorden van het EHRM “*the Convention is intended to guarantee not rights that are theoretical or illusory but rights that are practical and effective*”.^[8] Effectief dus niet in de zin van efficiënt of doelmatig, maar als tegenhanger van illusoir. Het is op deze manier, dat het *ubi ius, ibi remedium* van Blackstone in de Angelsaksische wereld, het *tutela judicial efectiva* in de Spaanssprekende wereld, en de *wirkungsvollen Rechtsschutz* van de oosterburen doorgaans worden begrepen.^[9] Doeltreffendheid mag dan niet een afzonderlijk rechtsstatelijk beginsel zijn, de gedachte dat de wél in het rechtsstaatsbegrip besloten liggende vereisten een minimum aan doeltreffendheid moeten hebben, lijkt onomstreden. Daarmee is overigens niet uitgesloten dat effectiviteit in de zin van doelmatigheid en responsiviteit, wél een rol kan spelen in meer vergaande opvattingen over de (sociale) rechtsstaat.

Daarmee zijn we er echter nog niet. We hebben alleen vastgesteld dat effectieve rechtsbescherming kan worden beschouwd als onderdeel van de rechtsstaat. Is daarmee ook sprake van een beginsel naar positief recht? Sommige auteurs lokaliseren effectieve rechtsbescherming als een beginsel van behoorlijke rechtspraak.^[10] Daar is, terecht, tegenin gebracht dat het rechtsstatelijke beginsel in brede zin betrekking heeft op de rechtsbescherming en niet noodzakelijkerwijs (alleen) op de rechtspraak.^[11] Enigszins ongemakkelijk aan deze variant, is wat mij betreft ook dat behoorlijke rechtspraak zich overwegend richt op het werk van de rechter en minder op inrichtingseisen met betrekking tot de rechtspraak als staatsmacht.^[12]

Het is bovendien de vraag of een dergelijk beginsel van behoorlijke rechtspraak op zijn beurt tot het positieve recht kan worden gerekend. Diverse auteurs betwijfelen dat.^[13] Duidelijk is althans dat effectieve rechtsbescherming als zelfstandig onderdeel van de beginselen van behoorlijke rechtspraak, (nog) geen rol van betekenis speelt in de jurisprudentie. Relevant is in dat verband dat de aspecten van effectieve rechtsbescherming die vaak als onderdeel van behoorlijke rechtspraak worden genoemd (o.a. toegankelijkheid, openbaarheid, motivering, redelijke termijn, onafhankelijkheid en onpartijdigheid, *equality of arms*), doorgaans ook worden beschermd door artikel 6 EVRM. Waar artikel 6 EVRM niet toepasselijk is, bijvoorbeeld als het gaat om de redelijke termijn in het vreemdelingenrecht, dan greep men in het verleden niet terug op een beginsel van effectieve rechtsbescherming, maar op het nationale rechtszekerheidsbeginsel dat daaraan weer ten grondslag zou liggen.^[14] Hetzelfde geldt voor de ‘materiële’ tak van effectieve rechtsbescherming. Wanneer de rechter de effectieve rechtsbescherming inroept als grondslag voor zijn beslissing om op een bepaald terrein rechtsvormend te interveniëren, heeft hij meestal dan ook (expliciet) het oog op artikel 13 EVRM.^[15] Tegelijkertijd is dat in zoverre onwenselijk, dat – zoals hierna nog aangestipt wordt – die effectieve rechtsbescherming in de rechtspraak op een wijze wordt ingezet die het hart van de constitutionele verhoudingen raakt. Die constitutionele verhoudingen zijn in de eerste plaats een nationale aangelegenheid: ze overstijgen het leerstuk van de doorwerking van internationaal recht. Daar zit ook een niet onbelangrijk retorisch aspect aan vast: als de rechter zijn plaats in het staatsbestel mede aan de hand van het beginsel van effectieve rechtsbescherming definieert, dan lijkt het mij vanuit legitimiteitsoogpunt zowel onwenselijk als onheus wanneer hij de verplichting om rechtsbescherming te bieden uitsluitend grondt op een internationale of Europese norm. Hij zou daarmee ten onrechte de suggestie wekken dat het internationale recht hem nu eenmaal dwingt om nationale principes van machtscheiding en evenwichtige machtsverdeling zonder meer overboord te gooien. Dat is gevaarlijk voor de legitimatie van de internationale rechtsorde op de langere termijn, en bovendien een minder sterke rechtvaardiging van rechterlijke interventie in de voorliggende zaak.

Voetnoten

[1]

Widdershoven 1989, pp. 114-119.

[2]

Vgl. Gerbrandy 2009, p. 51, 54; Wenders 2010, p. 123.

[3]

Een beroemd voorbeeld betreft: HR 12 mei 1999, ECLI:NL:HR:1999:AA2756 (*Arbeidskostenforfait*).

[4]

Gerbrandy 2009, p. 44, 46.

[5]

Vgl. M. Andrews, 'Good Government Means Different Things in Different Countries', *Governance* 2010, pp. 7-35, op p. 8; Wenders 2010, p. 124.

[6]

Zie reeds J.E.M. Polak, *Effectieve bestuursrechtspraak. Enkele beschouwingen over het vermogen van de bestuursrechtspraak geschillen materieel te beslechten* (oratie Leiden), Deventer: Kluwer 2000.

[7]

Vgl. N. Doornbos, 'Naar een meer responsief bestuursrecht? Verder bouwen aan het huis van de rechtsstaat', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019, pp. 567-578, op p. 567. 571.

[8]

EHRM (Grote Kamer) 9 oktober 1979, no. 6289/73 (*Airey t. Ierland*), par. 24.

[9]

Schutte 1999, p. 439-440; Enders 2020. *Rn* 51.

[10]

Widdershoven 1989, pp. 111-121; Gerbrandy 2009, pp. 44-45.

[11]

Wenders 2010, p. 123.

[12]

Vgl. de definities van bijv. B. de Waard, *Beginselen van behoorlijke rechtspleging, met name in het administratief procesrecht* (diss. Utrecht), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1987, p. 97, en (recenter) R.H. van den Hoogen, *E-Justice. Beginselen van behoorlijke elektronische rechtspraak* (diss. Groningen), Den Haag: Sdu 2007, p. 29.

[13]

Gerbrandy 2009, p. 51.

[14]

Vgl. ABRvS 3 december 2008, , ECLI:NL:RVS:2008:BG5910; AB 2009/70, m.nt. Barkhuysen & Van Emmerik.

[15]

Vgl. recent bijv. HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, NJ 2020/41 m.nt. Spier, r.o. 5.5.1 (*Urgenda*).

Bestuursrecht in het echt 2021/16.4

16.4 Ontwikkelingen

J. Uzman, datum 18-12-2020

We hebben het dus niet, dat beginsel van effectieve rechtsbescherming. Mij dunkt echter dat daarvoor wel animo is. Hoewel een gepositieerde norm tot dusver ontbrak, lijkt de acceptatie van effectieve rechtsbescherming groeiende, niet slechts als *körperfremd* beginsel van Europees recht, maar ook als vast bestanddeel van de nationale rechtsorde. Dat uit zich langs twee lijnen: een grotere constitutionele rol voor het beginsel in de rechtspraak en politieke pleidooien om het beginsel te codificeren.

16.4.1 Ontwikkelingen in de rechtspraak 16.4.2 Beleidsmatige ontwikkelingen

---

Bestuursrecht in het echt 2021/16.4.1

16.4.1 Ontwikkelingen in de rechtspraak

J. Uzman, datum 18-12-2020

Zoals al in de vorige paragraaf werd aangestipt, vormt effectieve rechtsbescherming anno 2020 een belangrijke maatstaf,

ook in de rechtspraak. In Nederland denken we dan, niet onbegrijpelijk, in de eerste plaats aan de jurisprudentie met betrekking tot de redelijke termijn. Op dat punt heeft de Europese rechtspraak tot omvangrijke rechtsvorming, ook op nationaal niveau, aanleiding gegeven.^[1] Het belang van effectieve rechtsbescherming voor de Nederlandse rechtsorde uitte zich de afgelopen jaren ook op zeer diverse terreinen als het bestuursprocesrecht en het vreemdelingenrecht,^[2] het werk van de inlichtingendiensten, en het gebruik van algoritmes door de overheid.^[3]

Het beginsel kreeg de afgelopen decennia bovendien een bijzondere constitutionele dimensie bij het bepalen van de verhoudingen binnen de Trias. Al enige tijd worstelen Hoge Raad en hoogste bestuursrechters met de grenzen van hun rechtsvormende taak bij het effectueren van hoger recht jegens de (formele) wetgever. Zoals hiervoor al even werd aangestipt, zet de rechtspraak deze kwestie in de sleutel van effectieve rechtsbescherming versus de “in de gegeven staatsrechtelijke verhoudingen [...] terughoudende opstelling” van de rechter”.^[4] Het welbekende arrest *Arbeidskostenforfait* uit 1999 suggereert in dat kader dat sprake moet zijn van een belangenafweging. Recenter figureerde het beginsel ook prominent in het *Urgenda*-arrest.^[5] Het had in die zaak zowel een functie bij het afbakenen van de toegang tot de rechter van belangenorganisaties, als bij de vraag of de rechter de Staat het gevorderde bevel tot het reduceren van de uitstoot van broeikasgassen kon geven. Dat laatste betreft in essentie het leerstuk van het wetgevingsbevel.^[6]

Wat deze beide voorbeelden illustreren, is dat de rechtspraak behoefte heeft aan een constitutionele norm die de relatie tussen wetgever, rechter – en bij gelegenheid ook bestuur – kan inkaderen. Momenteel is die normerende functie echter zeer beperkt. Zij is immers opgehangen aan artikel 13 EVRM en deze bepaling wordt in internationaal verband, zoals gezegd, minimalistisch uitgelegd, in elk geval in constitutioneel perspectief. Dat is ook niet zo vreemd, want het is in principe niet de bedoeling van het EVRM om staten specifieke verhoudingen binnen de Trias voor te schrijven.^[7] Dit ligt enigszins anders voor het Unierechtelijke beginsel van effectieve rechtsbescherming, dat traditioneel aanzienlijk minder respect kent voor de nationale staatsrechtelijke verhoudingen.^[8] De potentiële reikwijdte van het Unierecht is echter, hoe verstrekkend ook, beperkter dan die van het EVRM. Waar het EVRM overmatig *deferential* is jegens de verdragspartijen (althans op dit punt), is het EU-echt trouwens ook nauwelijks geschikt als afwegingskader omdat de Luxemburgse jurisprudentie weinig op heeft met nationale gevoeligheden in de sfeer van de Trias.^[9] Kortom, er is behoefte aan een nationale doctrine.

Voetnoten

[1]

Vgl. uitgebreid: T. Barkhuysen & M.L. van Emmerik, ‘Redelijke termijn’, in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *AB-Klassiek* (7e druk), Deventer: Kluwer 2016, pp. 397-420.

[2]

Vgl. EHRM 5 juli 2016, no. 29094/09, AB 2016/435 m.nt. Reneman, EHRC 2016/228 m.nt. Uzman (*A.M./Nederland*); ABRvS 20 december 2016. ECLI:NL:RVS:2016:3350, AB 2017/143 m.nt. Boogaard & Uzman.

[3]

Vgl. t.a.v. inlichtingendiensten o.m.: EHRM 13 september 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:0913JUD005817013 (*Big Brother Watch/Verenigd Koninkrijk*). T.a.v. algoritmisch bestuur o.m.: J. de Poorter & J. Goossens, ‘Effectieve rechtsbescherming bij algoritmische besluitvorming in het bestuursrecht’, *NJB* 2019, pp. 3303-3312.

[4]

HR 12 mei 1999, NJ 2000/170 m.nt. ARB (*Arbeidskostenforfait*), r.o. 3.13-3.14.

[5]

HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, NJ 2020/41 m.nt. Spier, r.o. 5.5.1.

[6]

HR 21 maart 2003, ECLI:NL:HR:2003:AE8462, NJ 2003/691 m.nt. Koopmans.

[7]

Vgl. EHRM 8 juli 1986, no. 9006/80 (*Lithgow/Verenigd Koninkrijk*), par. 205; EHRM (Grote Kamer) 6 mei 2003, no. 39343/98 (*Kleyn e.a./Nederland*), par. 193; EHRM 23 juni 2015, no. 2478/15 (*Nicklinson & Lamb/Verenigd Koninkrijk*), par. 82-84. Recent: EHRM (Grote Kamer) 10 juli 2020, no. 310/15 (*Mugemangango/België*), par. 138.

[8]

Daarover: Uzman 2013, p. 618.

[9]

Ibid.

Bestuursrecht in het echt 2021/16.4.2

16.4.2 Beleidsmatige ontwikkelingen

Het goede nieuws is dat die behoefte niet alleen in de rechtspraak wordt gevoeld. Ik hoef de bestuursrechtelijke lezers hier niet uit te leggen dat codificatie in die kringen al veel langer wordt bepleit. Zoals gezegd wordt al sinds de jaren tachtig nagedacht over het opnemen van een rechtsbeschermingsbepaling in de Grondwet.^[1] In 2004 bracht de VAR-Commissie Rechtsbescherming een nieuwe impuls aan dat debat, door te pleiten voor een nationaal grondrecht op effectieve rechtsbescherming.^[2] Sindsdien verschijnen er in de literatuur geregeld pleidooien voor het codificeren en uitbouwen van de in de artikelen 6 en 13 EVRM besloten liggende rechten op nationaal niveau.^[3] Specifiek ten aanzien van het recht op toegang tot een eerlijk proces bij de rechter, werd dat pleidooi in 2010 ook door de Staatscommissie-Thomassen omarmd.^[4] In het rapport omzeilt de staatscommissie de vraag hoe het dan zit met het concept effectieve rechtsbescherming. Hoewel een meerderheid van de staatscommissie ervoor pleitte om in de Grondwet aan te sluiten bij de tekst van artikel 47 EU-Handvest, ontbreekt in het voorstel – anders dan in het Handvest – een verwijzing naar effectiviteit of doeltreffendheid. Onduidelijk is of de staatscommissie een dergelijke verwijzing overbodig vond, of juist van oordeel was dat er met betrekking tot effectieve rechtsbescherming nog onvoldoende consensus was. Hoe het met dat voorstel afgelopen is, weten we: na aanvankelijk afwijzend gereageerd te hebben, besloot het kabinet uiteindelijk toch tot het indienen van een wetsvoorstel tot grondwetswijziging.^[5] In het huidige voorstel, dat inmiddels in eerste lezing door beide Kamers is aangenomen, wordt aan artikel 17 Grondwet een lid toegevoegd:

“Ieder heeft bij het vaststellen van zijn rechten en verplichtingen of bij het bepalen van de gegrondheid van een tegen hem ingestelde vervolging recht op een eerlijk proces binnen een redelijke termijn voor een onafhankelijke en onpartijdige rechter.”

Kantelpunt was de motie-Lokin-Sassen, die de Eerste Kamer verenigde in het standpunt dat de tijd voor een grondwettelijk recht op een eerlijk proces was gekomen.^[6] Gevraagd werd echter alleen een recht op een eerlijk proces voor de rechter, en dat was ook de strekking van het wetsvoorstel dat door de regering werd ingediend. Hoe zat het intussen, in bredere zin, met het recht op effectieve rechtsbescherming? Van belang voor de beantwoording van deze vraag is in hoeverre het grondrecht op een eerlijk proces, effectieve rechtsbescherming veronderstelt en omvat. Geregeld wordt aangenomen dat dit het geval is.^[7] Een indicatie dat dit zo is, wordt gevonden in het feit dat artikel 47 Handvest beide rechten in zich verenigt, terwijl het toch wordt geacht te corresponderen met artikel 6 EVRM.^[8] Een analyse hoe de grondrechten op effectieve rechtsbescherming en een eerlijk proces zich tot elkaar verhouden, gaat het bestek van dit korte essay te buiten. Wat hier relevant is, is dat het kabinet er bij de parlementaire verdediging van het wetsvoorstel kennelijk ook zo over dacht. In antwoord op vragen van D66 (in de Tweede Kamer) en de SP (in de Eerste Kamer), onderstreepten de opvolgende ministers Plasterk en Ollongren uitdrukkelijk dat het recht op een eerlijk proces zoals voorgesteld, mede het recht op effectieve rechtsbescherming omvat:

“De regering is van mening dat met een eerlijk proces ook wordt gedoeld op een effectieve en doeltreffende rechtsgang, ook al staat dat niet expliciet in artikel 17 van de Grondwet. Het recht op een effectief rechtsmiddel wordt in het internationale recht zo uitgelegd dat er daadwerkelijk een effectief rechtsmiddel moet bestaan, en niet slechts in theorie. Dat wil zeggen dat het rechtsmiddel toegankelijk, doeltreffend en doelmatig moet zijn”.^[9]

Het zit er dus aan te komen, een nationaal grondrecht op effectieve rechtsbescherming. Zou je zeggen. Want gaat het om grondwetswijziging, “dan weten wij het wel”, aldus Joop van den Berg in zijn Leidse afscheidsrede: “in Nederland komt het er dan immers vrijwel nooit van”.^[10] Het blijft dus nog even afwachten. Is er in de tussentijd een alternatief?

Voetnoten

[1]

Zie bijv. E.M.H. Hirsch Ballin, Het grondrecht op behoorlijke rechtspraak in het Nederlands administratieve recht, *Handelingen NJV* deel 1, tweede stuk, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1983, p. 145; A.F.M. Brenninkmeijer, *De toegang tot de rechter. Een onderzoek naar de betekenis van onafhankelijke rechtspraak in een democratische rechtsstaat* (diss. Tilburg), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1987.

[2]

VAR-Commissie Rechtsbescherming, *De toekomst van de rechtsbescherming tegen de overheid. Van toetsing naar geschilbeslechting*, Den Haag: BJu 2004, p. 48.

[3]

Vgl. o.a. T. Barkhuysen, M.L. van Emmerik & J.H. Gerards, *De toegang tot de rechter en een eerlijk proces in de Grondwet?*, Deventer: Kluwer 2009, pp. 40-41; B.J.G. Leeuw, *Grondwet en eerlijk proces* (diss. Rotterdam), Oosterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, pp. 204-205; Julicher 2018, pp. 36-57.

[4]

Rapport Staatscommissie Grondwet, Den Haag: 2010, p. 63.

[5]

[6]

Kamerstukken I, 2011/12, 31570, C.

[7]

Julicher 2018, p. 51 (zie haar voetnoot 101 voor nadere verwijzingen).

[8]

Ibid.

[9]

Handelingen I, 2017/18, nr. 19, 10, p. 14. Zie ook reeds: *Handelingen II*, 2016/17, nr. 79, 10, p. 9.

[10]

J.Th.J. van den Berg, *De Eerste Kamer, of: de zin van rivaliteit* (afscheidsrede, Leiden), Leiden: 2006, p. 9, 16.

Bestuursrecht in het echt 2021/16.5

16.5 Naar een nationaal (grondwettelijk) beginsel?

J. Uzman, datum 18-12-2020

Een nationaal beginsel van effectieve rechtsbescherming kan in de toekomst worden ingelezen in artikel 17 Grondwet. Toch is het een wat onbevredigende conclusie dat het bestaan van een dergelijk constitutioneel beginsel afhangt van een motie in de Eerste Kamer en wat sympathieke standpuntbepalingen van het kabinet. Stel nu eens dat het met die grondwetswijziging tóch niets wordt? Of dat de ministers Plasterk en Ollongren wat zuiniger waren geweest bij de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel tot grondwetswijziging? Is er, afgezien van een mogelijk gemoderniseerd artikel 17 Gw, nog een grondwettelijke indicatie aan te wijzen waarop een nationale doctrine van effectieve rechtsbescherming kan worden gebaseerd?

Ik denk het wel. Toegegeven, het gaat om een indirecte aanwijzing, om *circumstantial evidence* zoals ze in Amerikaanse rechtbankseries zeggen. Niet meer dan een LEGO-steentje is het, maar wel een LEGO-steentje waarop toekomstige rechtspraak zou kunnen voortbouwen. Het steentje waarover ik het heb, is te vinden in het *Urgenda*-arrest. Aan het eind van dat arrest stuit men op een aantal overwegingen over de vraag of deze zaak niet *off limits* is voor de rechter, onder meer omdat sprake zou zijn van een verboden wetgevingsbevel. De Hoge Raad beantwoordt die vraag ontkennend.^[1] Als de overheid tot iets verplicht is, dan kan de rechter haar daartoe, onder verwijzing naar art. 3:296 BW, veroordelen. Dat principe is 'een fundamentele regel van de rechtsstaat', één die de Hoge Raad in verband brengt met het recht op effectieve rechtsbescherming:

“Die regel strookt wat betreft de rechten en vrijheden van het EVRM met het hiervoor in 5.5.1-5.5.3 genoemde recht op effectieve rechtsbescherming van art. 13 EVRM. Mede in verband met deze fundamentele regel is in de Grondwet neergelegd dat de burgerlijke rechter bevoegd is om van alle schuldvorderingen kennis te nemen, zodat hij steeds rechtsbescherming kan verlenen, indien geen rechtsbescherming bij een andere rechter bestaat”.^[2]

Dat de Hoge Raad de noodzaak van effectieve rechtsbescherming hier van stal haalt, verwondert niet. Hij doet dat keurig onder verwijzing naar artikel 13 EVRM. Het arrest draaide tenslotte om de artikelen 2 en 8 EVRM. Daar laat de Hoge Raad het echter niet bij. Hij voegt er een impliciete verwijzing naar artikel 112 Grondwet aan toe. Daarbij legt hij artikel 112, onder verwijzing naar de parlementaire grondwetsgeschiedenis, dan ook meteen maar even functioneel uit: de bepaling is bedoeld om ervoor te zorgen dat de burgerlijke rechter steeds rechtsbescherming kan verlenen als de justitiabele elders niet terecht kan. Ik laat maar even in het midden of de Hoge Raad artikel 112 Grondwet hier juist parafraseert. Hij 'leest' artikel 112 Grondwet in elk geval in lijn met zijn eigen jurisprudentie over de taak van de civiele rechter als restrechter.^[3] Dat is geen logische noodzakelijkheid. Belangrijker is echter dat de Hoge Raad hier, gelet op de context waarin hij de in artikel 112 Grondwet vervatte norm inroept, deze niet *hoefde* in te roepen. De bevoegdheid van de burgerlijke rechter om van de zaak kennis te nemen stond immers niet ter discussie, noch raakte de kwestie van het wetgevingsbevel de bevoegdheid van de rechter om de zaak in behandeling te nemen. Om de redenering van de Hoge Raad in deze overweging te begrijpen, moeten we artikel 112 Grondwet dus ruim uitleggen: in het licht van de institutionele functie die de bepaling vervult. Zie ik het goed, dan geeft artikel 112 Grondwet, gelet op de achterliggende geschiedenis van het constitutionele strijdpunt waarop het betrekking heeft, in de optiek van de Hoge Raad dus uiting aan een fundamentele norm van effectieve rechtsbescherming. Die norm kan niet slechts worden gebaseerd op artikel 13 EVRM, al was het maar omdat het idee dat de burgerlijke rechter zo nodig steeds rechtsbescherming verleent, ouder is dan het EVRM. Het moet gaan om een nationaal beginsel. En van dat beginsel is de in artikel 112 Gw neergelegde norm een kenbron.

Daarmee is overigens nog niets gezegd over de materiële inhoud van een dergelijk nationaal beginsel. Wat ik hier bepleit, is dat de Grondwet in elk geval een positiefrechtelijk aanknopingspunt levert voor de ontwikkeling van een nationaalrechtelijke doctrine van effectieve rechtsbescherming. Hoe de contouren van een dergelijk beginsel er uit zouden kunnen of moeten zien, dat is iets voor een volgende gelegenheid. Het debat zal dan vooral moeten gaan over effectieve rechtsbescherming in de Nederlandse context in enge, dan wel in ruime zin moet worden uitgelegd, waarbij de ruime variant bijvoorbeeld mogelijkheden biedt om de doelmatigheid en de responsiviteit van de rechterlijke functie te bestrijken.

Voetnoten

[\[1\]](#)

HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, NJ 2020/41 m.nt. Spier, r.o. 8.2.7.

[\[2\]](#)

Ibid, r.o. 8.2.1.

[\[3\]](#)

De wetgever nam die rechtspraak in elk geval wel over: vgl. [Kamerstukken II, 1991/92, 22495, nr. 3](#), pp. 83-84.

Bestuursrecht in het echt 2021/16.6

16.6 Tot slot

J. Uzman, datum 18-12-2020

En met die institutionele betekenis van artikel 112 Grondwet is de cirkel wel zo'n beetje rond. Als collega van Willemien in Leiden, betoogde ik ooit in een wat uit de hand gelopen boekje dat artikel 94 Grondwet een institutionele betekenis moest worden toegekend.[\[1\]](#) Met mij had het vast niets te maken, maar enige tijd later ging de Hoge Raad ook van zo'n ruime lezing uit.[\[2\]](#) Nu ik er zo over nadenk, was ook destijds het belangrijkste argument voor die institutionele lezing, dat artikel 94 Grondwet de nationale uiting was van de bredere wens om effectieve rechtsbescherming te verlenen. Iets soortgelijks valt met betrekking tot artikel 112 te betogen. Een holistische benadering van de Grondwet, waarbij de verschillende bepalingen in onderlinge samenhang en in het licht van hun institutionele functies worden uitgelegd, biedt dan ook weldegelijk een aanknopingspunt voor de ontwikkeling van een nationaal beginsel van effectieve rechtsbescherming. *Which in our case, we actually have got.* Maar natuurlijk zij toegegeven dat aan dat pleidooi om artikel 112 Grondwet als kenbron te gebruiken, nog haken en ogen zitten. Eén ervan is dat deze bepaling met name het mandaat van de burgerlijke rechter een *boost* geeft. Het vergt nog wel wat gepuzzel en werk van de bestuursrechter om daar ook voor de bestuursrechter handen en voeten aan te geven. Het woord is aan de Afdeling bestuursrechtspraak. Willemien, werk aan de winkel!

Voetnoten

[\[1\]](#)

Uzman 2013, pp. 144-145.

[\[2\]](#)

Vgl. HR 18 september 2015, ECLI:NL:HR:2015:2722, AB 2016/30 m.nt. Widdershoven, O&A 2015/90 m.nt. Uzman (*Staat/Habing*).